

הבארו, הפקידות והמושבות הראשונות בארץ-ישראל — הערכה מחדש

דן גלעדי

'לבי מר יהמה בזכרי את האנשים ההם, רובם משכילים ואנשי לב, שבאו לארץ-ישראל במיטב ימיהם לשם אידיאל נשגב וחלמו עתידות טובים, חירות וכבוד, עבודה תמה וקדושה, תחיית האומה — ומה הם עתה? 20 שנה חנכה אותם האפוטרופוסות על-פי דרכה, וחינוכה עשה פרי: האידיאליסטים אנשי חרות היו לקטני-נפש ורכי-לב, החרדים כל אחד רק לפרוטתו הדלה. אבד מהם כל רצון וכל גטייה לפעולה גדולה, כללית, בהשתתפות הכוחות. הייאוש המר מציץ מבין עיניהם והפחד מפני האדון רשום בכל תווי פניהם. איך נהיה כדבר הזה? הרי אנו יודעים כי בלב שלם רצה הנדיב בטובת היישוב בכלל. ומדוע יצא בפועל ההיפך ממחשבתו הטובה?' (אחד-העם, היישוב ואפוטרופוסיו, תרס"ב).

ואת הגואל והמושיע הזה, עלינו לחשוב כגואל ומושיע לכל ישראל, כי המושיע הזה לא רק שלוש מושבות הקים בישראל, לא רק מספר משפחות הציל ממחסור ורעב, לא רק בילבל שפת המקטרגים נגד ישוב ארץ-ישראל, לא רק סתם פיות צוררינו כי היהודים יתנו את אחיהם למות ברעב, לא רק אלה עשה לנו, כי אם הוא המייסד כיום אבן-הפינה לתחיית הגוי כלו, וכל אשר ייעשה אך בעצתו ייעשה, כי לולא קם לעזרה, כי אז אבדו אנשי המושבות, ועתה יש תקווה כי יתיה רוחנו ותאמצנו ידינו לעשות' (פרץ סמולנסקין, 'השחר' תרמ"ג, חוברת יא).

התנאים בארץ-ישראל לפני התערבות הבארו

דבריהם של אחד-העם מזה ושל פרץ סמולנסקין מזה מציגים גישות מנוגדות להערכת מפעלו של הבארו רוטשילד בארץ-ישראל. דברי ההערכה הראשונים נכתבו בידי אחד-העם בראשית המאה העשרים, אחרי ש'הנדיב הידוע' כבר הסיר מעליו את האחריות למושבות והעבירה לרשות חברת יק"א. דברי ההערכה האחרונים נכתבו בידי סמולנסקין סמוך מאוד לראשית בואו של הבארו רוטשילד להצלתן של המושבות הראשונות, שהוקמו בשנת 1882. מבין שתי הגישות המנוגדות הללו קבעה גישתו השלילית של אחד-העם את התדמית המקובלת של 'מושבות הבארו' ושל תקופת העלייה הראשונה כולה. ביקורתו הנוקבת של אחד-העם התקבלה על-ידי בני דורו גם בשל התשפעה הרבה שנודעה למאמריו וגם בשל העובדה שתנועת העבודה הארצישראלית, מראשית צעדיה, אימצה

לעצמה את השקפתו בעניין זה; בין השאר בשל מאבקה בציבור האיכרים במושבות על הרקע של שאלת 'כיבוש העבודה'. כך אירע כי 'מושבות הבארון' זכו לביקורת נוקבת ושלילית מצד ציונים 'רוחניים', 'מעשיים' ו'מדיניים' גם יחד.¹

כדי שנוכל להעריך את מפעלו ההתיישבותי של הבארון בצורה שקולה ולקבוע את מקומו ואת חלקו בתהליך הקמתה של התשתית הכלכלית של היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל בסוף המאה הי"ט, חשוב לעמוד תחילה על התנאים האובייקטיביים ששררו בחלק זה של האימפריה העות'מאנית בשני העשורים האחרונים של המאה הי"ט. אין כל הצדקה לניסיון שמגמתו להשוות את ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל תחת השלטון הטורקי, למפעלים התיישבותיים אחרים, שיצאו אל הפועל בחבלי עולם שונים ובתקופות אחרות. יש לזכור כי למן הרגע שבו החל גל העלייה היהודית לארץ-ישראל בתחילתה של העלייה הראשונה ממזרח-אירופה בשנת 1882 — הוציאה הממשלה בקושטא צו שאסר על עלייתם של יהודים, וכן צווים רבים אחרים שאסרו למעשה על רכישת קרקעות ובניין בתים על-ידי יהודים. כלומר, המפעל ההתיישבותי בארץ-ישראל כולו היה מתחילתו מפעל בלתי-חוקי בהיותו מנוגד להוראות המפורשות של השלטונות, והוא היה צריך להתגבר על מכשולים בלתי פוסקים שהפריעו למתיישבים על כל צעד ושעל. כל הישג, ולו גם הקטן ביותר, תבע מאמצים עצומים אשר בגסיבות הקיימות או, הניבו בהכרח פירות דלים. חלק ניכר מן המקורות הכספיים שעמדו לרשות המתיישבים בוובו כתוצאה מתנאים אלו וכתוצאה מההכרח לחפש — ולמצוא — פרצות כלשהן בחומות האיסורים והגזירות של השלטון המרכזי בקושטא ושל עושי דברו בפלשתינה.

דוגמה מובהקת, העשויה לשפוך אור על המצב שבו התחולל מאבק בלתי-נלאה זה, אשר התנהל בין קבוצה של מתיישבים עקשנים ודבקים במטרתם לבין סמכויות שלטון עוינות, מושחתות ובלתי-יעילות, משתקפת ביוזמה של רכישת הקרקעות. אין בידינו נתונים להעריך מהו הסכום שירד לטמיון במאמצים לרכוש קרקעות להתיישבות בגלל הגזירות, שמטרתן היתה למנוע רכישת קרקעות על-ידי יהודים; בגלל הפרוצדורות הבלתי מתקבלות על הדעת, עליהן צריך היה להתגבר כדי לממש זכויות של בעלות, כאשר כבר הצליחו להתחמק מן האיסורים; ולא במקום האחרון — בגלל השחיתות וחוסר היעילות של המערכת המשפטית לדרגיה השונים. אולם אין ספק כי מדובר בסכומים גדולים, שאבדנם צמצם במידה רבה את סיכויי ההתבססות של היישובים שהוקמו, וקבע קצב התפתחות איטי מאוד. גורם מעכב ומכשיל נוסף על דרכן של המושבות היה יחסיהם של השכנים הערבים, שהתנכלויותיהם למתיישבים החדשים חייבו את האחרונים להקצות סכומי כסף ניכרים כדי להבטיח את החיים והרכוש, וזאת — באמצעות קניית חסותם של ראשי

1 אין אני מתכוון לסקור כאן את מכלול דברי הביקורת שהוטחו נגד הבארון ונגד הפקידות מצד גורמים ציוניים שונים, בכללם גם ביקורת שהתייחסה בחיוב למפעל עצמו אך מצאה שגיאות חמורות בדפוסי הפעילות החקלאית.

השוודים והגנבים, על-ידי מתן שוחד לאנשי הסדר והמשפט הטורקיים לבל יחרצו דין בשירות-לב.

גורם חשוב אחר, המסביר את הקשיים האובייקטיביים שבפניהם עמד היישוב היהודי החדש בראשית צעדיו, היה היעדרה הכמעט מוחלט של מערכת שירותים ציבוריים ברמה מתקבלת על הדעת בתחומי הכלכלה, התברה והתקשורת (שלא לדבר על בריאות, חינוך ושירותים סוציאליים וקהילתיים).

גורמים אלה ואחרים הכתיבו בצירופם תנאים אובייקטיביים שליליים ביותר, שהתנו כל התקדמות קלה בצורך לרכז מאמצים ואמצעים ללא כל יחס לתוצאות. השאלה שאותה יש להציג אפוא כלפי הישגיו של המפעל ההתיישבותי-החקלאי בשנות השמונים והתשעים של המאה ה"ט, איננה מדוע היו התוצאות כה דלות במושגים כמותיים מוחלטים? יש לשאול כיצד הצליחו העולים, בנסיבות שתוארו, לקיים ולפתח מפעל התיישבותי, ואפילו היה זה מפעל בעל ממדים זעירים למדי?

תרומתה של 'חיבת-ציון' ליישוב ארץ-ישראל

מה היה חלקו של הבארון רוטשילד בהתפתחות ההתיישבות היהודית לעומת חלקם של גופים אחרים, שפעלו באותה תקופה, ובראש וראשונה של תנועת 'חיבת ציון'? מהשוואה בין תרומתו של הבארון לבין תרומתה של התנועה מתבלט תפקידו המכריע של 'הנדיב הידוע' בעשייה ההתיישבותית. ממדי העשייה של כל הגורמים היהודיים האחרים היו בעלי משקל משני בלבד. הבארון השקיע יותר מפי עשרים מכל הסכומים שגויסו על-ידי התנועה העולמית של 'חיבת ציון', רכש את רוב האדמות שנקנו על-ידי יהודים בארץ-ישראל, וסייע לרוב רובן של המושבות, שהוקמו על-ידו וביוזמתו או שנתמכו על ידו. יתר על-כן, לולא התערבותו המיידית אין ספק שהגיסיון לחדש את היישוב החקלאי בארץ-ישראל בראשית שנות השמונים היה נידון לכשלון, והיה מותר אחריו רק זכרונות דומים לאלה, שהותירו נסיונותיהם של בני 'היישוב הישן', חלקם נסיונות בעלי ממדים צנועים כמו ההתיישבות של המדפיס ישראל ב"ק בג'רמק, תכניות מוגטיפיורי להקמת כפרים, או הנסיונות הכושלים שנעשו בג'עוני שבגליל ובפתח-תקווה בשנת 1878. הנחת היסודות להתחדשותו של היישוב היהודי הכפרי בארץ-ישראל, שהחלה בזכותם של חלוצי העלייה הראשונה והתנועה הלאומית שהפיחה בהם רוח — לא היתה הופכת לממש ולמציאות היסטורית בת-קימא לולא פעולתו המהירה והנמרצת של הבארון.

כדי לבחון מסקנה זאת בדבר היקפם של מפעלי הבארון לעומת היקף מפעלה ההתיישבותי של 'חיבת ציון', מן הראוי לבחון בקצרה את מפעלה של התנועה. בשנות השמונים הקימה תנועת 'חיבת ציון' מושבה אחת בלבד — גדרה (1884), שמנתה כעשרה מתיישבים רובם ביל"ויים. אולם התנועה לא הצליחה לגייס מכל מקורותיה גם יחד מימון, שהיה בו כדי לבסס את היישוב הקטן. רק אחרי שניתן האישור הרשמי (בשנת 1890) על-ידי

הממשלה הרוסית, להקים את 'הוועד האודיסאי' (ששמו המלא היה: 'החברה לתמיכה ביהודים בעלי-מלאכה ועובדי-אדמה בסוריה וארץ-ישראל') כמוסד בעל סמכויות פעולה — הושגו הכספים לתמיכה בעשרה מבעלי המשקים בגדרה. בשנות התשעים תמך 'הוועד האודיסאי' במספר משפחות בכמה מהמושבות וגם הקים מושבה קטנה חדשה נוספת: באר-טוביה (קסטינה), אשר נאבקה במשך שנים על עצם קיומה. (הניסיון הראשון להקים את המושבה היה ב-1887, בעזרת הבארון, שנכשל בשל אי-הבנה בין הפקידות למתיישבים שבאו מבסרביה.) בכך, פחות או יותר, מתמצת תרומתה הישירה של 'חיבת-ציון' למפעל ההתיישבותי בתקופה זאת, כאשר הדברים אינם מתייחסים, כמובן, לחשיבות העצומה שהיה לה בתחומים אחרים כגון חינוך לאומי, תרבות לאומית, תעמולה ציונית וכו'.

התערבותו של רוטשילד וממדיה

מקובל לחלק את ראשיתה של ההתיישבות היהודית החקלאית בשנות השמונים לשני שלבים: השלב הראשון היה זה שבו ניסו המתיישבים בכוחות עצמם לבסס את המושבות אותן ייסדו; לאחר שנכשלו במאמצייהם החל השלב השני שראשיתו — כאשר חש הבארון לעזרתם של המתיישבים והצילם מחרפת-רעב ומהתמוטטות.

אולם בחינה מדוקדקת של המקורות מוכיחה, שלמעשה קשה לדבר על 'תקופת העצמאות' של המושבות הראשונות כעל פרק היסטורי עצמאי, שכן שלב זה היה קצר ביותר וכמעט חסר-משמעות. נבדוק, לדוגמה, את התפתחותן של שתי המושבות ראשון-לציון וזכרון-יעקב, חלוצות העלייה הראשונה מרוסיה ומרומניה. חלוצי ראשון-לציון הניחו את יסודות המושבה בט"ו באב תרמ"ב (יולי 1882), ומיד החלו בוריעת דגן ובחפירת באר. שבועיים לאחר מכן כבר יצא אחד המתיישבים, יוסף פיינברג, לבקש סיוע כספי בחוץ-לארץ עבור אותן משפחות, שהיו חסרות אמצעים. במסעו באירופה, תוך כדי חיפוש אחרי גדיבים, הגיע פיינברג לפאריס ושם זכה להתקבל על-ידי הבארון רוטשילד, שהבטיח מיד את תמיכתו. וכך, כבר באוקטובר 1882, שלח הבארון סכום ראשון של 25 אלף פראנק באמצעות שמואל הירש, מנהל בית-הספר 'מקווה-ישראל', ואיש אמונו. עברו אפוא רק ארבעה חודשים מאז דרכו רגליהם של מייסדי ראשון-לציון על אדמתם, עד שהגיע הסיוע הכספי הדרוש של הבארון. בפרק זמן קצר זה קשה להצביע על הישג התיישבותי כלשהו במושבה. הייבול הראשון היה מאכזב ביותר, מים לא נמצאו, ובתים טרם החלו לבנות. המשך קיומה של המושבה היה מוטל בספק, לולא באה העזרה המידית ממקור שלא ציפו לו. היחלצותו של הבארון לעזרת זמרין (זכרון-יעקב) התחילה אמנם רק קרוב לשנה לאחר ייסודה על-ידי חלוצי העלייה הראשונה מרומניה, אך מסתבר כי עד אז לא חלה כל התקדמות של ממש בכל הקשור לביסוסה של המושבה. יתר על כן, הוועד הארצי של 'האגודות לשוב ארץ-ישראל' ברומניה, שהתכנס בעיר גאלאץ, ואשר קיבל על עצמו את מימון הוצאותיה של המושבה, לא היה מסוגל לעמוד בהבטחתו. המשפחות של המתיישבים בזמרין התגוררו

הבארון, הפקידות והמושבות הראשונות בארץ-ישראל

בחיפה בתנאי מצוקה משפילים עד כדי חרפת רעב. הבארון לא קיבל תחת חסותו יישוב שהחל לעמוד על רגליו, אלא משפחות רעבות של מתיישבים מיואשים ועזובים. שלב העצמאות לא הגיע מעולם לידי מימוש!

פעילותו של הבארון רוטשילד לא התמצתה רק בהצלתן של המושבות הראשונות ובעזרה לביסוסן של מושבות אחרות (כמו פתח-תקווה, יסוד-המעלה ועוד). כבר בשנת 1883 הקים הבארון מושבה חדשה, היא מזכרת-בתיא (עקרון) ובשנים הבאות הקים מושבות נוספות ביהודה, בשומרון ובגליל. בו בזמן רכש מאות אלפי דונאם בכל חלקי ארץ-ישראל ובחורן, פי כמה יותר ממה שקנו כל הגורמים שעסקו ברכישת אדמות בארץ-ישראל. גם השפעתו בחצר השולטן, לרוב בכוח הכסף, הועילה הרבה למושבות, שהיו נתונות בצרה עקב קשיים משפטיים ואיסורים אדמיניסטרטיביים.

בגל העלייה השני, 1890/91, נוסדו המושבות רחובות וחדרה, ביוזמת המתיישבים עצמם ובמימון עצמי, ולכן נקראו 'המושבות העצמאיות', להבדילן מהמושבות שכבר נמצאו תחת חסותה של פקידות הבארון. אולם, האם הגיעו מושבות אלו לביסוס ללא עזרת הבארון? חדרה נושעה ממגיפת הקדחת, שהפילה חללים רבים מקרב תושביה, שגילו גבורה עילאית בדביקותם במקום, בזכות ניקוז הביצות ונטיעת יערות האקליפטוס, מפעל שמוזמן כולו על-ידי הבארון. גורלה של רחובות שפר בהרבה. זו היתה המושבה היחידה בארץ-ישראל שזכתה, מרגע ייסודה על-ידי אנשי 'מנוחה ונחלה' (בהנהגת לוויין-אפשטיין), למינהל מסודר ותקין, ולא ידעה משברים רציניים. אבל ביסוסה הכלכלי נבע, לא פחות מאשר במושבות האחרות, מן העובדה שהיקב של הבארון בראשון-לציון שילם מחיר גבוה לאיכרי המושבה עבור יבול כרמיהם (הגפן היתה הגידול החקלאי היחיד במושבה!), שהעניק לאיכרי רחובות הכנסה גאה.

מניעי פעילותו של 'הנדיב' בארץ-ישראל

קשה להשיב תשובה חד-משמעית על השאלה, מדוע החל הבארון לסייע למושבות, שכן — רק מעטים ממכתביו של רוטשילד פורסמו. יומניו נותרו חסויים לפי שעה והוא עצמו מיעט מאוד בחייו לדבר על כוונותיו ועל שאיפותיו הכמוסות. דבר אחד ברור: יישוב ארץ-ישראל היה יקר מאוד ללבו, והתעניינותו בארץ-ישראל חרגה הרבה מעבר לעניין שמגלה פילנטרופ באובייקט הזוכה לנדיבות לבו. רוטשילד לא היה ציוני במובן הפורמאלי של המושג: הוא לא הצטרף להסתדרות הציונית, לא השתתף בקונגרסים, ואף לא קיבל את הנחת-היסוד של הציונות, לפיה צריכה ארץ-ישראל לפתור את בעייתם של כל היהודים בעולם. עם זאת היתה לו השקפה מרחיקת-לכת בדבר החשיבות שיש להצלחתו של מפעל ההתיישבות בארץ-ישראל, לפחות לגבי יהודי מזרח-אירופה הגתונים במצוקה. 'לדעתי יש חשיבות רבה לכך שבניסיון אשר אנו עושים בראשונה משתי המושבות הללו יעלה בהצלחה, כיוון שאם כך יהיה הדבר, וזאת תקוותי, עלול מצבם של יהודי המזרח

להשתנות, בבוא העת, במידה ניכרת. אין אני מהסס אפוא מהביא קרבנות נוספים כדי להבטיח את שגשוגה של מושבה זו, ואני מגדיל עד 50 אלף פראנק את הסכום שבו אתה יכול להשתמש למענה' — כתב הבארון לשמואל הירש ב-1883.6.4.² בערוב ימיו התוודה באוזני ד"ר ח' וייצמן: 'עשיתי עבודה זו מפני שהאמנתי באמונה שלמה כי בוא יבוא יום, והשאלה היהודית — של העם וארצו — תעלה בפני העמים, ולכן רציתי להכין עובדה קיימת של ישובים בכל רחבי הארץ, כך שבשםם יוכלו באי-כוחנו לבוא ולצעוק בפני כס-העמים...'³ ובהזדמנות אחרת אמר: 'הציונים ואני דמינו לתופרי מנהרה. משני קצוות שונים החילונו את עבודתנו וכך אחד חתר לעברו — וסופנו שניפגש באחד הימים...'⁴.

כלומר, למרות שלא היה ציוני, ולא הכריז על אמונתו בתקומתה של מדינה יהודית, פעל רוטשילד מתוך מחשבה לטווח-ארוך, דבר המסביר גם את מדיניות רכישת הקרקעות שלו, מדיניות שאותה מימש בפינות שונות של ארץ-ישראל ועבר-הירדן. הוא לא חשב במושגים של עזרה למספר מצומצם של מושבות, אלא במונחים של מפעל התיישבותי מקיף ובעל ערך לדורות. אין להתפלל אפוא, שרוטשילד דחה על הסף את פנייתו של הרצל אליו, שיתמוך במאמציו המדיניים. שני האישים הללו — רוטשילד והרצל — דגלו בשיטות שונות לחלוטין. הרצל ריכז את כל המאמצים בהשגתו של הצ'ארטור, תוך התעלמות מוחלטת וזלזול גמור בעבודה המעשית⁵ בארץ-ישראל, שנעשתה, לדעתו,

2 מכתבו לשמואל הירש כמבוא לספרו של שמואל יבנאלי, תקופת חיבת ציון, ב, ירושלים — תל-אביב תשכ"א, עמ' 68—92.

3 מובא בספרו של יצחק זייראב, שלנו עד עולם, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 99.

4 שם, עמ' 101.

5 ראה את ביקורתו הנוקבת של מאפס נורדאו שקבע כי 'מוחה אני בחריפות ובכל תוקף נגד כל נסיון לכרוך יחד את הציונות ואת המושבות הקיימות בארץ-ישראל...'. המושבות הגיעו לסף אבדון: ראשית, משום שהמתיישבים הראשונים היו מחוסרי כל ניסיון וניגשו לעסוק במקצועם החדש — לעבודת-האדמה — כטירונים; שנית, משום שעלו לארץ בלא זכויות, וכמעט כל מה שהרוויחו בשנים הטובות היו מוכרחים להוציא לצורך 'בקשיש' והארנונות הכבדות של הממשלה; שלישית, משום שחלק מהם הוציא על צרכי קיומו יותר מכפי יכלתו החומרית; רביעית — וזה העיקר — משום שגפלו לידי נדבנים, כביכול, שהפקירו אותם ביום מן הימים, לפתע פתאום, בגלל 'מצב-רוח' של מליארדר. על-כך ראה ביקורתו של נורדאו: 'הנדיב הגדול והמפורסם בא לעזרתם בצורה אחרת. הוא המריץ אותם — מה אני שח? — הוא ציווה עליהם כאדון וכשליט לפנות עורף לחקלאות הזעירה ולעבור לצורת משק של ההון-הגדול. אסור היה להם להוסיף ולגדל ירקות, חיטה, שעורה ובקר, ולעומת זאת הוטל עליהם לנטוע גפנים, עצי-פרי וזיתים שלא הכניסו אף פרוטה אחת במשך ארבע, שש ועשר שנים. הנדיב הגדול שהתנהג באופן זה כלפי המתישבים שלו, הטיל על עצמו אחריות איומה. הוא חייב לשאת בה — לבדו. אנו הציונים, אין אנו קיימים כדי לפרק מעליו אחריות זו ולהטילה על עצמנו' (מ' נורדאו, כתבים א, עמ' 167—171). בביקורתו הנוקבת של נורדאו לא מתגלית הבנה רבה לבעייתו המיוחדת של המשק החקלאי בארץ-ישראל בסוף המאה שעברה. נורדאו תיאר את מגמותיו של הבארון כמי שביקש להקים 'בית-נכאת חי' בארץ-ישראל, 'פארק לאומי' של יהודים, ודימה את מפעלו כמפעלו של אתנוגראף המבקש להקים שמורת טבע ובה זן מיוחד של יהודים בעל ערך אסתיטי-מדעי בלבד. דברים חמורים ובוטים אלה יש בהם כדי לשקף את העוינות של הזרם ההרצליאני כלפי הבארון רוטשילד ומפעלו.

הבארון, הפקידות והמושבות הראשונות בארץ-ישראל

כצורה שאיננה מעוררת כבוד ואינה מבטיחה הישגים מדיניים של ממש. ואילו הבארון רוטשילד גרס כי בתנאים הקיימים, הדרך היחידה שתבטיח תוצאות חיוביות בעתיד, היא הפעולה העקבית של יצירת עובדות התיישבותיות בשטח, ולו גם בדרך מתרתית הנוגדת את התביעה ל'משפט גלוי' של הרצל.

הבארון והפקידות

הבארון רוטשילד התעניין מאוד בנעשה במושבותיו. מתוך מכתביו המעטים המצויים בידינו, בעיקר מהשנים הראשונות, אנו למדים עד כמה ירד לפרטים והתערב אפילו בעניינים הנראים פעוטים כמו אישור הלוואה של כמה אלפי פראנקים לאיכר פלוגי, או קביעת המחיר הסופי שאותו יש לשלם לאיכר עבור אדמתו. עיסוק זה בקטנות נראה מוזר לגבי מי שהשקיע עשרות מיליוני פראנקים בארץ-ישראל, ומי שקיבל מפעם לפעם החלטות — כגון רכישת גושי קרקעות בהיקף של רבבות דונאמים — שחייבו אותו בהוצאות כבדות. אין להסביר את התנהגותו בניסיון לקמץ פה ושם בהוצאותיו, אלא ברצונו שהמתיישבים יחיו בצניעות, לא יהלכו בגדולות, ולא ינצלו את נדיבותו לבנון מיותר. מפליא כיצד התמצא במתרחש בתחום הפעילות החקלאית הנעשית במושבותיו ועד כמה היה מאושר לשמוע על כל הישג ועל כל הצלחה, וגם כיצד ידע להתגבר על האכזבות הרבות שנגרמו לו כתוצאה מרשלנות, ועל הפסדים בלתי-פוסקים.

בביקוריו בארץ-ישראל הביא הבארון בספינתו זנים ומינים שונים של צמחים ובעלי-חיים, שבעזרתם קיווה לקדם את החקלאות במושבותיו. לפי תיאור ציורי אחד, דמתה ספינתו לתיבת-נח, בהכילה מספר רב של בעלי-חיים, אותם אספו אנשיו בפינות שונות של העולם⁶. בפגישותיו עם המתיישבים, אותן קיים לרוב בבתי-הכנסת המקומיים, תבע מהם חריצות והסתפקות במועט, חיי פשטות, עבודה עצמית ועיסוק בחקלאות — ובחקלאות בלבד. הוא הדגיש באוזניהם כי עיני העולם נשואות אל המושבות, ודבר זה מחייבם להתנהגות ההולמת עובדי-אדמה החיים מיגיע כפיהם. ידוע המקרה בו התרעם, כאשר הבחין בכובעים מקושטי-הנוצות שחבשו לכבודו נשות האיכרים בבית-הכנסת. אולם הבארון, חרף התעניינותו הרבה וביקוריו בארץ-ישראל אחת לכמה שנים, לא יכול היה לדעת את כל המתרחש בה, והמערכת הפקידותית, שצמחה בהדרגה בעקבות התרחבותו של המפעל, היא שניהלה למעשה את פעולות ההתיישבות, ודיווחה לבארון באורח סלקטיבי לפי צרכיה ובהתאם לאינטרסים שלה, שלא תמיד עלו בקנה אחד עם כוונותיו המקוריות.

מערכת פקידותית מסועפת זו, שפונתה 'האדמיניסטרציה', בלעה סכומי-עתק, בהעסיקה

I. Margalith, *Le Baron E. de Rothschild et la Colonisation juive en Palestine*. 6
Paris 1956

סביבה המוגי אנשים, לצורך ושלא לצורך. היא לא זכתה לשבחים רבים בהיסטוריוגרפיה היישובית, ובצדק. רוב הפקידים שמעשיהם ידועים לנו, לא היו שותפים לאדונם באמונתו בחזון ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, וראו בתפקידם הזדמנות לנהנתנות אישית, ובמקרים אחדים לפחות, הזדמנות לסיפוק יצרי כבוד ושלטון מופרזים. מאידך, יש להיזהר מהצגתם של הפקידים כולם כחבר מרעים, שכל עיסוקו היה נסיעות במרכבות מהודרות, דיכוי האיכרים ופיתוי בנותיהם. ראשית, היו פקידים שגילו יחס של הבנה כלפי אלה הנתונים למרותם, ומערכת היחסים שנוצרו בין שני הצדדים לא היתה מאופיינת אך ורק על-ידי מיצוי תאוות שלטון מחד גיסא והתרפסות מאידך גיסא. שנית, הפקידים עסקו בגיהול פעילות משקית בהיקף לא מבוטל; עשרות אלפי דונאם של מטעים, רבים מהם מרהיבים ביופיים, הקיפו את המושבות ושינו ללא היכר את הנוף של סביבתן. אלפי פועלים, רובם הגדול שכירים ערבים, הועסקו בעבודות אלו, והפקידות היתה זו שפיקחה על הפעילות האינטנסיבית. נסיונות חקלאיים נועזים ומגוונים נעשו במושבות, אמנם בלי שיהיו הצלחה מרשימה (גידול טבק, תה, כותנה, קנה-סוכר ועוד). אולם גם הכשלונות המרובים, שנבעו בחלקם מפטרונותו של הברון, שאיפשרה להם לבזבז כספים כמעט ללא גבול ('על חשבון הברון...'), ובחלקם מהיעדר ניסיון קודם בארץ-ישראל בחקלאות מודרנית — לא היו לריק. הלכת, שהושג במחיר יקר מאוד, אשר הופק מנסיונות אלו, הניח את הבסיס לחקלאות יהודית בארץ-ישראל.

'הוצאות הלימוד' הגבוהות ששילם הברון היו תולדה מהשקפתו היסודית, כי על-מנת לבסס את המושבות יש ליצור תעשייה חקלאית, שתעבד את התוצרת ותשווקה לחו"ל. אין זה מקרה כי בשלב מוקדם למדי החליט הברון על הקמתו של היקב הגדול והמשוכלל בראשון-לציון, ואחר-כך גם בזכרון-יעקב. אלה היו מפעלים תעשייתיים גדולים שבלטו כתופעה יוצאת-דופן במציאות של ארץ חקלאית, מפגרת וחסרת תשתית של תעשייה מודרנית. מגמה זו מסבירה גם את הקמתו של בית-החרושת להפקת בושם מצמחי היסמין, שגודלו ביסודי-המעלה, ושל בית-חרושת לאריגה בראש-פינה, שאמור היה לנצל את פקעות המשי שגידלו במטעי התותים בסביבה (שני המפעלים הללו לא עלו יפה). היקבים הצליחו להפיק יין באיכות משביעת-רצון, אך במחירים שהסבו הפסדים עצומים. יחד עם זאת יש להעריך את ראייתו למרחוק של הברון, שתיכנן מלכתחילה את שילובה של החקלאות עם התעשייה כבסיס לכפר היהודי, והקדים בכך בכמה דורות את ההתפתחות המאוחרת יותר.

היחס לאיכרי המושבות

מקובלת ההנחה המוטעית כאילו היה יחסם המשפיל של פקידי הברון כלפי האיכרים — יחס שהביא למרידות הידועות בהרבה מהמושבות — ניגוד מוחלט לגישתו של הנדיב. האמת היא כי מקורה של הגישה שיש להתייחס בחשדנות אל המתישבים כאל גורם

אנושי שאין לסמוך עליו ואשר יש לפקח עליו ביד רמה, היה בבארון עצמו ובעוזריו הראשיים. הבארון היה שותף לגישה, שהיתה מקובלת על רוב יהודי מערב-אירופה, לפיה יהודי מזרח-אירופה ראויים לחמלה ולעזרה – אך לא ליחס של כבוד. בכל מכתביו כינה הבארון את המתישבים בשם 'מוכי-גורל'. נסיונו הראשון עם אנשי ראשון-לציון חיזק ועודד גישה זאת, בראותו במתיישבים אנשים כפויי טובה, נרגנים ומתרחרי-ריב. וכך כתב על-אודותם לשמואל הירש, מנהל בית הספר 'מקווה-ישראל', שהיה איש-אמונו של הנדיב: 'אשר לקשיים שגורמים לך מתישבי ראשון-לציון, הפלגות והיצרים הרעים שפשו בהם, הרוח המאוסה של קנאה וחשדנות המפעמת אותם, הרי זהו מצב שאי-אפשר לו להימשך; ומן הראוי שמסכנים אלה יבינו כי אני הוא שנטלתי על עצמי לשאת לבדי בהוצאות מושבתם; ואם יעוררו שוב התנגדות קלה שבקלות לקבל בתוכם את הסטודנטים הרוסיים אליהם*, או אם במקום לעבוד, במלאם אחרי הוראות הגנן שלי, דיגור, יוסיפו לחיות בינם לבין עצמם באותה אווירה של איבה, שסופה לעשות כל מאמציהם לאל, לא אהסס לשלול מהם את עזרתי תוך 24 שעות ולעזובם לנפשם ולתוצאות המרות של רשלנותם ופלגותיהם. חוסר המשמעת של מסכנים אלה מקשה עליך מאד את תפקיד הפיקוח שנטלת על עצמך לגביהם'.⁷ נוסח חריף זה מסביר את קשיות-הלב שגילה הבארון כלפי 'המורדים' בפקידות בראשון-לציון, ובראשם כלפי יוסף פיינברג, אשר גורש על-ידו מהמושבה בבושת-פנים מכאן, ותמיכתו הבלתי-מסויגת בפקידיו ואי-נכונותו לשמוע את טענותיהם של המתישבים כלפי פקידיו מכאן. לנגד עיניו של הבארון עמדו לא המתישבים כבני-אדם בעלי כבוד עצמי, אלא המטרות מרחיקות-הלכת של המפעל ההתיישבותי בכללותו. לכן אין הצדקה בתיאור הפקידים כחבורה שסילפה את כוונותיו הטובות של הבארון והכתימה את מפעלו, שהרי במובן ידוע הם פירשו כלשונה את גישתו הבסיסית. אולם גילויים שליליים מסוימים היו תולדה מהתנהגותה של הפקידות עצמה ונבעו משיקולים אינטרסנטיים ומנטיות אופי של חלק מהם.

העברת האחריות על המושבות ליק"א

כשם שאין לקבוע בצורה החלטית מה היו מניעיו של הבארון שעה שנטל את המושבות תחת חסותו, כך גם קשה לקבוע בפסקנות מה הביא אותו להחליט בשנת 1900 להעביר את הטיפול במושבות לידי חברת יק"א. אמנם העברה זאת לא נעשתה בנוסח של 'ברוך שפטרנו', מאחר שהבארון העניק ליק"א סכום כסף, שמפירותיו ניתן היה לקיים את הפעילות המשקית ואף להרחיבה. יתר-על-כן, גם בשנים הבאות המשיך, בצורות שונות, לתרום סכומים ניכרים, בעיקר כתמיכה במוסדות ציבור ביישובים בארץ-ישראל, וכן התמיד בביקוריו ובגילויי ההתעניינות. אך האחריות לנעשה בארץ-ישראל לא היתה מוטלת

* אנשי ביל"ו.

7 מכתב מ'11 בינואר 1883, המובא על-ידי יבנאלי (לעיל, הערה 2), ב, עמ' 73.

יותר על כתפיו, ולכן מהווה שנת 1900 נקודת-מפנה חשובה, ובפרספקטיבה היסטורית ניתן לומר שהיתה זאת נקודת-מפנה חיובית בתולדותיו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. ייתכן כי להחלטתו של הבארון הביאו גורמים אישיים (מחלתו), כלכליים (הפסדיו הכספיים) או גורמים אחרים. דומני כי ההסבר העיקרי להחלטתו, אם כי לא ההסבר היחיד, הוא בכך, שהבארון ברגע של משבר איבד את האמונה והבטחון בצידקת הדרך שבה הלך במשך שמונה-עשרה שנה, וזאת במיוחד נוכח הביקורת הנוקבת שנמתחה עליו מכל צד. אולי גם עייף מן המעמסה שנטל על עצמו במשך פרק זמן ארוך זה, שבו נשא, כמעט לבדו, בעול בניין הארץ.

רבים היו הכשלונות והמשגים שנעשו ב'תקופת הפקידות'. אולם ספק אם היתה קיימת, בתנאים של שנות השמונים והתשעים של המאה שעברה, אלטרנטיבה אחרת וטובה יותר של דפוסי פעולה, שבה יכול היה הבארון רוטשילד לבחור. היסוד שהגיש הבארון ליישוב החקלאי היהודי בארץ-ישראל שימש אבן-פינה לכל מה שנבנה בה בתקופות מאוחרות יותר — אחרי שנת 1900.

